

En kognitiv semantisk analys av SAOB:s formler för betydelseförändring

Pär Nilsson

In my dissertation the method to describe semantic change used in the Swedish Academy dictionary (SAOB) is compared with cognitive semantic models of such a change. The work of SAOB is theoretically unbound in terms of overarching semantic theories, and the methods of describing word meaning and semantic change in the dictionary are rather developed for pragmatic reasons (such as consistency and economy etc.). The first volume of SAOB was published in 1898 and the latest in 2012. A lot has happened during this time within lexicographic theory as well as in general linguistics. To SAOB editors today the view of language and linguistics is to a large extent unlike the one the editors had in the late nineteenth century. Despite this fact the principles behind structuring and representing semantic information in the dictionary seem to have a lot in common with the theory based discussion in contemporary literature in the cognitive field. My starting point is to analyze the structure of articles in SAOB, in particular the use of specific labels used in the definitions, such as *bildl.* (figurative), *utvidgad anv.* (extended use) etc. My aim is to evaluate the pragmatic SAOB model and to investigate to what extent it can be interpreted to represent the way humans structure and categorize language and linguistic meaning. In this presentation I will demonstrate examples of how the SAOB method can be transferred to and interpreted through models derived from cognitive semantics.

1. Inledning och bakgrund

I mitt avhandlingsprojekt jämförs de metoder att beskriva betydelseförändring som kommer till uttryck i *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* (SAOB) med kognitiva semantiska modeller för sådan förändring. Bakgrunden är avsaknaden av en övergripande explicit teori för den semantiska analys och beskrivning som genomförs på redaktionen idag.

Ordbokens form och struktur vittnar om de junggrammatiska ideal som rådde och var självklara och underförstådda vid tiden för ordbokens initiala skede. Teorin behövde inte sättas på pränt och diskuteras. Det historisk-filologiska synsättet var i det närmaste liktydigt med språkvetenskap vid den här tiden. Idag drygt 120 år senare när redaktörer ska ta sig an arbetet med ordboken och läsare ska tillgodogöra sig och acceptera innehållet i den är läget annorlunda och mycket har hänt inom den semantiska teorin.

Trots detta faktum verkar ordbokens principer för att strukturera och (re)presentera semantisk information ha mycket gemensamt med den teoribaserade diskussion som förs i den samtida litteraturen inom ramarna för den kognitiva semantiken. Att denna iakttagelse verkar rimlig bekräftas av bl. a. Geeraerts (2010) som redogör för hur man redan i den teoretiska diskussionen inom den historisk-filologiska skolan (som dominerade den semantiska teorin under andra halvan av 1800-talet och de första decennierna av 1900-talet) riktade uppmärksamhet mot psykologiska mekanismer bakom semantiska förändringar. Ett alltför ensidigt historiskt fokus, det diakrona studiets totala dominans, inom denna skola medförde så småningom att även dessa tankar om språket undanträngdes av andra synsätt som härefter kom att präglade den semantiska teorin.¹

Nu verkar det som att pendeln inom den akademiska semantiska teorin håller på att svänga, och den psykologiska aspekten är ofta åter i fokus. Intressant i sammanhanget är att det ofta inte är fråga om att de gamla teorierna och tankesätten har dammats av och börjat diskuteras igen, utan tankegångarna har i hög grad helt enkelt upptäckts på nytt (Geeraerts 2010:1). (Att det när det begav sig förra gången i huvudsak var de franska och tyska språken som gällde för texter inom den internationella (europeiska) semantiska teorin har sannolikt bidragit till att de äldre texterna har glömts bort och hamnat i bakgrunden).

2. Mål och metod

Hypotesen som drivs i projektet är att SAOB:s sätt att representera semantisk förändring, trots avsaknaden av en explicit teori, i mycket tangerar den

---

¹ Andra övergripande språkliga synsätt har till viss mån även påverkat SAOB-redaktionen och lämnat avtryck i ordboken, något som diskuteras i Nilsson (2012).

kognitiva semantikens ideal. Metoden är en analys av strukturen hos artiklar i SAOB, särskilt med fokus på användningen av de specifika formler eller fasta uttryck som används i definitionerna för att beskriva hur en (del)betydelse är relaterad till en annan, såsom *bildlig*, *utvidgad*, *överförd användning* osv. (i fortsättningen benämnda *definitionsformler*). Härigenom vill jag besvara frågor som: hur ser en (viss) betydelseförändring ut? Hur beskrivs den i SAOB? Är SAOB:s metod att beskriva förändringen teoretiskt relevant idag?

Nyckeln till analysen blir alltså ett studium av definitionsformler och redaktörernas etikettering av semantiska förändringsprocesser. I praktiken innebär detta sökningar i den digitala versionen av ordboken på strängar som ”bildl.”, ”utvidgad” osv. varefter närläsning sker för ett urval av antalet träffar. (En sökning på ”bildl.” ger drygt 25 000 träffar och ”utvidgad” drygt 9000, så begränsningar måste göras här.) I en första omgång består urvalet av 300 träffar. Detta urval fördelas jämnt på de fyra olika perioder i SAOB:s tillkomsthistoria som Larsson (2014) diskuterar och som i sig representerar olika omfångs- och ambitionsnivåer genom tiderna. Urvalet baseras på artiklarnas tryckår och tanken är att de utvalda artiklarna ska täcka och representera så mycket som möjligt av den aktuella perioden. För period 2 exempelvis (1920-1960²) har 75 träffar valts ut fördelade på olika decennier och i början mitten och slutet av denna period: de 25 första träffarna på bokstaven G (tryckår 1928), de 25 första på M (tryckår 1942) och slutligen de 25 första på P (tryckår 1952). Analysen sker i ljuset av modeller och teoretisk diskussion från litteratur på den kognitiva semantikens område och med målsättningen bl. a. att diskutera en teoretisk bas för en definitionsordbok av SAOB:s slag. Målet är att utvärdera den pragmatiska SAOB-modellen och undersöka i vilken utsträckning den kan sägas återspegla människans sätt att kategorisera och utveckla begrepp.

För att illustrera likheter och beröringspunkter mellan de i hög grad praktiskt orienterade ordboksartiklarna och diskussionen i den teoretiska litteraturen kommer jag i den här artikeln att ge några exempel på hur SAOB:s metod kan överföras till och tolkas genom modeller som härrör från den kognitiva semantiken. I det följande relateras ordbokstexten till olika aspekter av den kognitiva semantiska teorin, nämligen (i tur och ordning):

---

² Se Larsson (2014:65f) för närmare beskrivning av den aktuella perioden.

konceptuella metaforer, beskrivningen av det semantiska nätverket och avgränsningen av polysema ords betydelser, grammatikalisering såsom metaforisk överföring och, avslutningsvis, beskrivningen av metaforisk resp. bokstavlig förståelse av ett yttrande i tolkningsögonblicket.

3. Fyra nedslag i den teoretiska analysen i litteraturen. Från 1980-talet till idag – och SAOB:s beskrivningar

3.1 Lakoff & Johnson – konceptuella metaforer

Lakoff & Johnson (1980) lanserar tanken om att vardagsspråket är uppbyggt av konceptuella metaforer: “the essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another” (s. 5). Författarna ringar in olika typer av metaforer: strukturella, orienterande, ontologiska metaforer och talar om konceptuell metonymi. SAOB:s definitionsspråk och -formler analyseras i projektet bl.a. utifrån dessa begrepp. I Figur 1 nedan illustreras hur en semantisk förändring i SAOB kan analyseras med utgångspunkt i Lakoff & Johnsons olika metaforyper.

Strukturella metaforer är sådana som används systematiskt i vardagsspråket för att strukturera begrepp i termer av andra. Författarna ger bl. a. exemplet TIME IS MONEY. Vi inte bara talar om tid som om det var ett värdefullt ting, utan vi tänker och handlar också strukturellt i dessa termer, vilket följande uttryck i språket kan vittna om: *You’re wasting my time. How do you spend your time these days? He’s living on borrowed time.* (Lakoff & Johnson 1980:8). Hur ser det då ut i SAOB? Förklaras dessa strukturer i ordboken? Under uppslagsordet TID, sbst., moment 2 a beskrivs just denna syn på begreppet: tid som om det var en värdefull tillgång, och den specifika metaforen TID ÄR PENGAR anges som ett särskilt uttryck (med engelsk förlaga).

En särskild ställning bland metaforerna intar de orienteringsrelaterade. Dessa baseras direkt på våra erfarenheter av våra kroppar och det fysiska rummet. Konceptuella metaforer som HAPPY IS UP och SAD IS DOWN kan förklaras t.ex. genom att tillstånd av sjukdom o. dyl. ofta innebär sängliggande, medan vi som pigga och friska vanligen är uppe och står på benen. Som framgår av Figur 1 beskrivs dessa metaforer i SAOB under

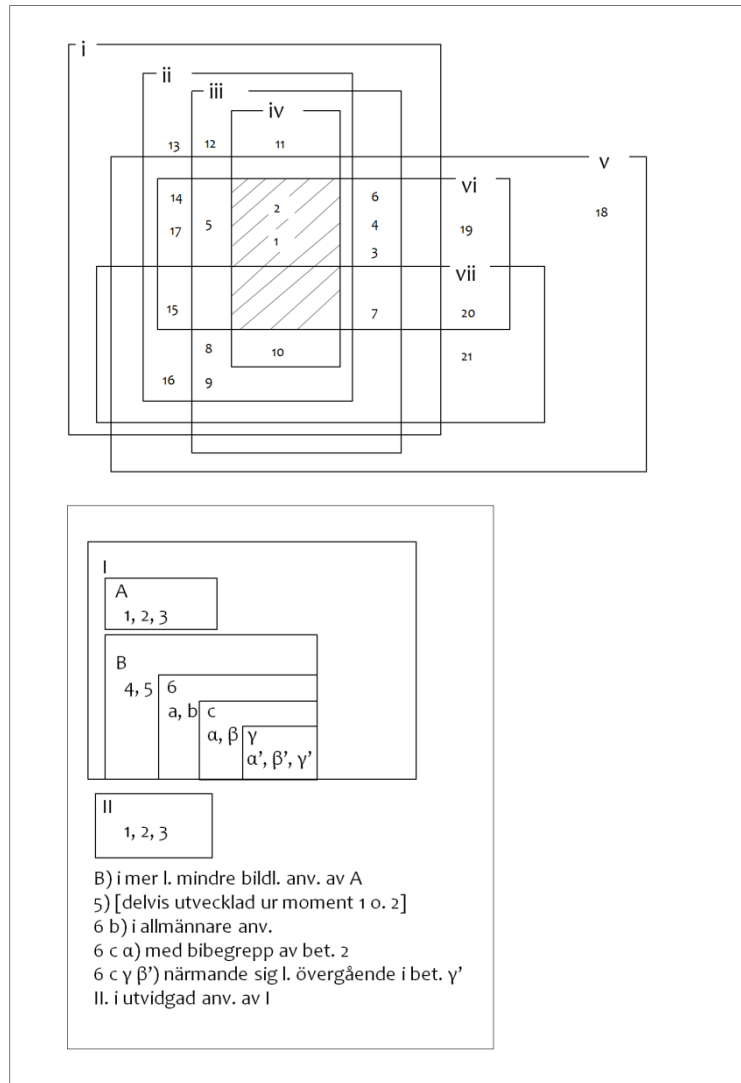
uppslagsorden UPPE och NERE (med hjälp av fasta definitionsformler) som oegentliga eller bildliga användningar av en befintlighet i ett visst läge.

Lakoff & Johnsons konceptuella metaforer:	Motsvarande beskrivning i SAOB:
* Strukturella metaforer: "time is money"	* TID: "om tiden ss. värdefull tillgång, särsk. i ordspr. l. ordspråksliknande uttr.; särsk. [efter eng. <i>time is money</i>] i uttr. <i>tid är pengar</i> "
* Orienteringsmetaforer: "happy is up, sad is down"	* UPPE: i oeg. l. mer l. mindre bildl. anv. ... angivande läge. [...] angivande att ngt l. ngn är i (full) verksamhet l. i gång o d; äv (i anv ss predikativt adj.): "på gott humör"
* Ontologiska metaforer: t.ex. <i>personification</i>	NERE: i bildl. l. oeg. bet. angivande befintlighet i visst läge l. tillstånd o. d. [...] [jfr eng. <i>down</i>] (ngt vard.) ss. predikativt adv., om person: i ett tillstånd av kroppslig o. (i sht) andlig depression; övergående i bet. av ett adj.: kroppsligt o. andligt försvagad, nedbruten, nedtryckt, nedstämd, deprimerad
* Metonymi	* Termer som inleds av "personi-" (personifikation, personifierad, personifiering osv.) används 479 ggr * Termer som inleds av "metonym-" används 336 ggr

Figur 1: Lakoff & Johnsons typer av konceptuella metaforer, med exempel (till vänster) jämförs med SAOB:s beskrivning av motsvarande process resp. motsvarande exempel (till höger).

De ontologiska metaforerna, som har att göra med vår tendens att tolka abstrakta och komplexa företeelser i termer av klart avgränsade och handfasta entiteter (Lakoff & Johnsonson 1980:25), företräds i Figur 1 av *personification* som ett särskilt slag härav. I SAOB omtalas ofta denna typ av bildspråk särskilt och i definitionerna kan den uttryckas på några olika sätt, bl. a. *personifikation*, *personifiering* eller *personifiera(d)t*. En fritextsökning i den digitala versionen av SAOB på frasen *personi** ger 479 träffar som sedan är möjliga att närstudera. Nära bruket av metaforer står bruket av metonymier, vilket av Lakoff & Johnson definieras så här: "using one entity to refer to another that is related to it" (s. 35). Även metonymisk användning uppmärksammas i SAOB (under olika etiketter). En sökning på frasen *metonym** ger 336 träffar i den digitala versionen av ordboken.

3.2. Geeraerts – det semantiska nätverket

Figur 2: Geeraerts analys och presentation av polysemin hos adjektivet *vers* (=färsk) utifrån beskrivningen i *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (överst) jämförs med SAOB:s artikelstruktur och beskrivningar av semantiska relationer (underst).

Det lexikografiska perspektivet kommer till uttryck hos Geeraerts (1990). Författaren ifrågasätter rent linjär representation (1, 2, 3, osv.) av polysema ords betydelse(nyans)er i ordböcker och diskuterar alternativa lösningar. Den semantiska strukturen för det nederländska ordet *vers* (=färsk) analyseras mot bakgrund av beskrivningen i *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) och en alternativ grafisk representation presenteras i en nätverksmodell. Geeraerts anser att den semantiska nätverksstrukturen går att utläsa ur WNT som den ser ut idag. SAOB:s hierarkiska struktur ihop med de hänvisningar och upplysningar om hur olika betydelser relateras, som också beskrivs i ordbokens spalter, motsvarar i mycket Geeraerts modell (Figur 2).

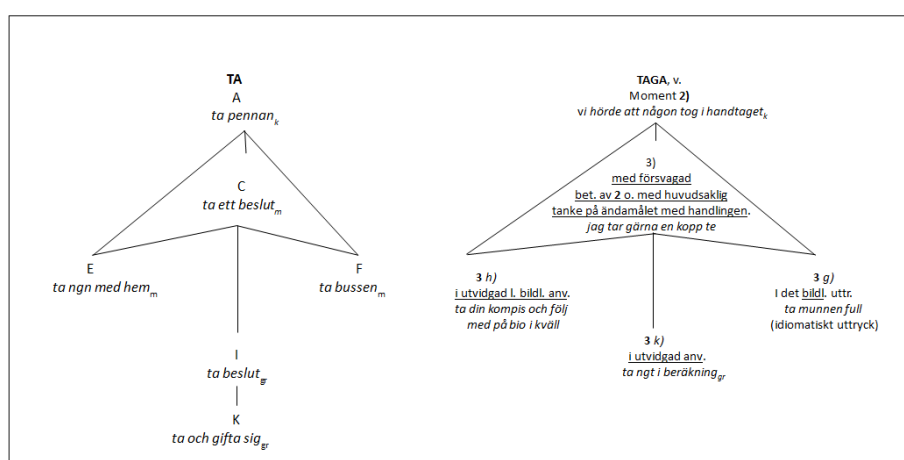
I Figur 2 återges Geeraerts modell över de olika betydelsemomenten schematiskt, utan sina respektive definitioner. Den typ av särskilda upplysningar om betydelsemomentens inbördes relation som förekommer i (samband med) SAOB:s definitioner och som återges i exemplet ovan ("i mer l. mindre bildl. anv.", "med bibegrepp av bet. 2" osv.) bryter upp det strikta hierarkiska systemet och indikerar en mer korsande och överlappande struktur. De båda presentationssystemen är därmed jämförbara.

3.3 Ekberg – verbet *ta(ga)*

Lena Ekberg (1993) beskriver svenska ord och betydelser. Ekberg analyserar metaforiska och grammatikaliserade användningar av verbet *ta* och hävdar att de båda är resultatet av en och samma kognitiva process, nämligen metaforisk överföring från en domän till en annan. Ekberg presenterar olika användningar av verbet i föreställningsscheman. SAOB:s beskrivning av TAGA, v. (med särskilt fokus på de etablerade definitionsformler som används) kan överföras till ett motsvarande schema. Ekbergs analys och diskussion indikerar det diakrona studiets förtjänster för förklaring och förståelse också vid synkron analys av begreppsbildningen.

I SAOB:s definition av TAGA moment 3, används just de etablerade definitionsformlerna i hög grad för att illustrera inbördes relationer mellan delbetydelser. Om man accepterar att en användning som Ekbergs *ta beslut* kan motsvaras i fråga om grammatikalisering av SAOB:s *ta ngt i beräkning* (TAGA moment 3 k; härunder redovisas bl.a. även sådana uttryck som *ta i betänkande*, *ta i beskydd*, *ta i betraktande*), och att *ta ngn med hem*

motsvaras av *ta din kompis och följ med oss på bio ikväll*, blir en analys av definitionsformlerna intressant ur diakront perspektiv. I det förra fallet beskrivs användningen i SAOB som utvidgad eller bildlig och i det senare som (enbart) utvidgad. Genom att undersöka definitionsformler (och andra medel som står till buds för att förklara kopplingen mellan betydelsemoment i ordboken) går det att bedöma om grammatikaliserade användningar av ett ord systematiskt beskrivs annorlunda än metaforiska användningar.

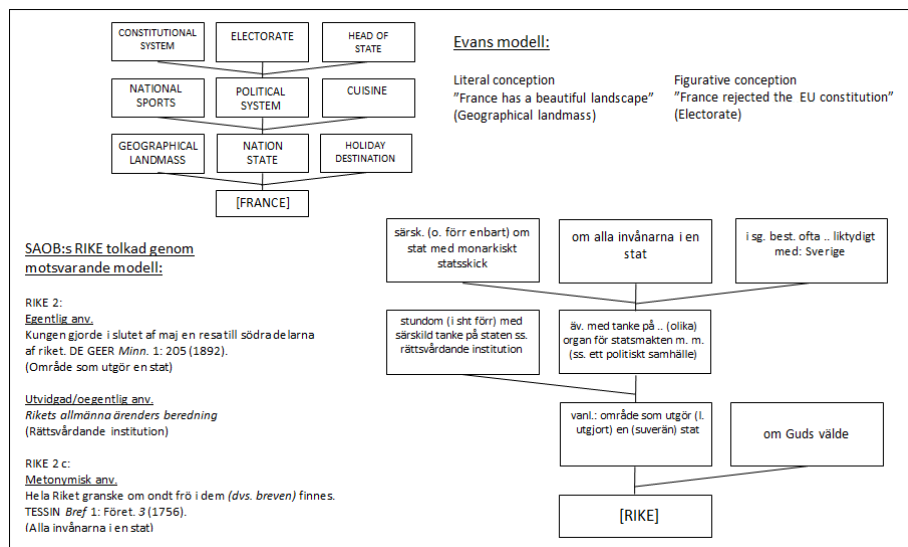
Figur 3: Ekbergs föreställningsschema över konkreta, metaforiska och grammatikaliserade användningar av verbet *ta* (till vänster) jämförs med delar av SAOB:s beskrivning av TAGA,v överfört till motsvarande schema. k= konkret, m= metaforisk, gr= grammatikaliserad.

3.4 Evans – tolkningsprocessen

Ett exempel ifrån den språkliga insidan utgörs av Evans (2009). Evans försöker inte enbart återge strukturen eller principerna för de semantiska relationerna hos polysema lexem med utgångspunkt i de spår i språket som ordanvändningen lämnar efter sig, utan vill även förklara hur själva den mentala processen ser ut vid ögonblicket då tolkningen och förståelsen av ett yttrande äger rum. Bl.a. diskuteras hur begreppsbildning skiljer sig åt i fråga om bokstavlig och figurativ förståelse. I en förenklad modell illustreras hur man utgår ifrån primära, konkreta begrepp i möjligaste mån innan man tar en figurativ omväg ("uppåt") till förståelse (2009:288f). SAOB:s hierarkiska

struktur och (logisk-)kronologiska presentationssystem återger denna aspekt, att bokstavlig tolkning föregår figurativ.

Figur 4: SAOB:s grafiska representation av utvidgad, oegentlig och metonymisk användning (nedan) tolkad genom Evans illustration av "figurative conception" (ovan).

Så länge en användning eller betydelse uppfattas som figurativ sker tolkningen *via* den bokstavliga betydelsen; i annat fall utgör användningen inte längre en delbetydelse utan har utvecklats till en självständig och då uppfattad som (ny) bokstavlig betydelse. SAOB:s perspektiv är nu inte den individuella språkbrukarens mentala språk, utan analysen gäller det kollektiva språkbruket och resultatet av språkbrukarnas olika användningar (även om analysen sker i huvudet på redaktören som utför den). Ändå kan det vara förtjänstfullt att understryka att den historiska utvecklingen hos ordet eller betydelsen, som representeras av den grafiska återgivningen i ordboken, också har beröringspunkter med den individuella, synkrona tolkningsprocessen.

4. Slutord

Det torde vara önskvärt att knyta framtida ordboksarbete till en tydlig och uttalad semantisk teori för att förankra det vetenskapliga arbetet, för att systematisera det och för att spara tid. Med stora penseldrag har jag här försökt jämföra den lexikografiska praktiken (med rötterna i en språksyn från slutet av 1800-talet) med ett teoretiskt ramverk från modernare tid. Jag har bara skrapat på ytan i ett försök att visa tydliga beröringspunkter mellan praktik och teori. I vilken utsträckning som SAOB:s beskrivningar av semantiska förändringsprocesser mera i detalj tangerar kognitiva semantiska ideal och hur pass konsekvent man har varit i sitt utförande genom åren återstår att ta reda på.

Litteratur

Ordböcker

SAOB (1898-) = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. 1-. Lund.

Annan litteratur

Ekberg, Lena (1993): Verbet *ta* i metaforisk och grammatikaliserad användning. I: *Språk och Stil. Tidskrift för svensk språkforskning* NF 3, 105-139.

Evans, Vyvyan, (2009): *How words mean: lexical concepts, cognitive models, and meaning construction*. Oxford, Oxford University Press.

Geeraerts, Dirk (1990): The lexicographical treatment of prototypical polysemy. I: Tsohatzidis, Savas. L. (red.): *Meanings and Prototypes. Studies in linguistic categorization*. London: Routledge, 195-210.

Geeraerts, Dirk (2010): *Theories of lexical semantics*. Oxford: Oxford University Press.

Lakoff, George & Mark Johnson (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

- Larsson, Lennart (2014): En ”mer l. mindre stor” stor ordbok – om variationerna i SAOB:s omfång och ambitionsnivå. I: *LexicoNordica* 21, 61-80.
- Nilsson, Pär (2012): Språkteoriens avtryck i SAOB. I: Eaker, Birgit, Lennart Larsson & Anki Mattisson (red.): *Nordiska studier i lexikografi* 11. *Rapport från Konferensen om lexikografi i Norden*, 479-487.

Pär Nilsson

Licentiat i Nordiska språk
Lunds universitet
Helgonabacken 12
SE-221 00 Lund

Ordboksredaktör
Svenska Akademiens ordboksredaktion
Dalbyvägen 3
SE-224 60 Lund

Par.Nilsson@svenskaakademien.se